

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2025, 25(1): 111-126, doi: 10.11616/asbi.1585770

Sogdiana'da Sosyal, Siyasi ve Dini Hayatın Genel Özellikleri

General Characteristics of Social-Political and Religious Life in Sogdiana

İbrahim ONAY¹

Geliş Tarihi (Received): 15.07.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 09.12.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2025

Öz: Bu çalışma geçmişte Sır-derya ile Amu-derya nehirleri arasındaki bölgede Sogdiana (Transoxiana) olarak da bilinen sahada yaşayan Soğdların; siyasi, sosyal ve dinî hayatının genel özelliklerini konu edinmektedir. Tarih boyunca bu bölgede merkezi bir devlet kuramayan Soğdların, prenslik veya kent devletleri şeklinde tarif edilen siyasi örgütlenmeler kurduğu ve toplumda farklı sosyal sınıfların varlığı bilinmektedir. Bunları; aristokratlar, toprak sahibi dihkanlar, tüccarlar, ziraat ile uğraşan köylüler, hizmetli ve köleler şeklinde tarif etmek mümkündür. Dihkan ve tüccarların bölgeye özgü bir değere sahip olduğu anlaşılacakla birlikte yine bu bölgeye özgü olarak merkezi bir din ve buna bağlı bir ruhban sınıfının olmadığı anlaşılmaktadır. Ticari ve zirai faaliyetlerin yoğun biçimde gerçekleştiği bilinen Sogdiana'da hizmetçi, çiftçi veya askerî maksatlarla kullanılan kölelerin varlığı da mevcuttur. Sogdiana bölgesinde sosyal hayatın temelini aile oluşturmaktadır. Aile ve toplumsal hayat içerisinde kadının birtakım özgün niteliklere sahip olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Soğd, Dihkan, Tüccar, Aile

&

Abstract: This study focuses on the general characteristics of the political, social, and religious life of the Sogdians, who lived in the region known as Sogdiana (Transoxiana) between the Syr Darya and Amu Darya rivers in the past. Throughout history, it is known that the Sogdians, who could not establish a central state in this region, formed political organizations described as principalities or city-states, and that different social classes existed in society. These can be defined as aristocrats, land-owning dihqans, merchants, peasants engaged in agriculture, servants, and slaves. While it is understood that dihqans and merchants had a unique value specific to the region, it is also apparent that there was no central religion and associated clerical class particular to this area. In Sogdiana, where commercial and agricultural activities were known to be intense, there was also the presence of slaves used for domestic, farming, or military purposes. Family forms the foundation of social life in the Sogdian region. It is observed that women possessed certain distinctive qualities within family and social life.

Keywords: Sogd, Dhkan, Merchant, Family

Atıf/Cite as: Onay, İ., (2025). Sogdiana'da Sosyal, Siyasi ve Dini Hayatın Genel Özellikleri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 111-126. doi: 10.11616/asbi.1585770

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., İbrahim Onay, Çankırı Karatekin Üniversitesi, ibrahimonay@karatekin.edu.tr.

1. Giriş

Türk tarihinin daha iyi anlaşılması bakımından incelenmesi gereken topluluklardan biri de Soğdlardır. Onların yaşadığı coğrafya, Grek Sogdioi yahut Sogdianoï, memleket adı Sogdiana olarak geçmektedir. Geçmişte Perslere tabi olan ve arazisi Grek rivayetlerine göre, Amu-derya'dan Sır-derya'ya kadar uzanan bu coğrafyada İrani kökenli bir kavim olarak görülmektedir (Barthold, 1966: 737). Sogdiana olarak tarif edilen bu bölgede yaşayan Soğdlar, coğrafyanın imkân ve koşulları dâhilinde birtakım özellikler kazanmış ve bunu tarih sahnesinde göstermişlerdir.

Soğdlar esasen coğrafyanın ve sulama imkânlarının etkisiyle da zirai faaliyetler konusunda son derece gelişmiş bir kültüre sahiptiler ve yerleşik dünyaya ait olmakla birlikte konargöçer hayatın da sınırında konumlanmışlardı. Bununla birlikte, özellikle Doğu-Batı istikametindeki ticari yolların yani İpek Yolu'nun gelişmesiyle birlikte Soğdiana bölgesi ve Soğdlar daha görünür hale geldiler. Zira Soğdlarla ilgili çalışmalar onların iyi tüccarlar olduklarını ve yabancı dil bilme konusundaki yetenekleri nedeniyle farklı milletler tarafından elçi, tercüman veya çevirmen olarak farklı alanlarda görevlendirildiklerini göstermektedir. Yine onların Zerdüştlük, Budizm ve Manihaizm gibi çeşitli dinlere olan eğilimleri ve Sogdca'nın belli bir dönem Orta Asya sahasının en etkin dillerinden biri haline gelmesi de dikkat çekicidir. Bu nitelikleri ile Soğdlar İpek Yolu ticari ağının çoğu zaman siyasi hâkimi durumunda olan Türklerle de yakın ilişki kurmuşlar ve onların tebaaları olmuşlardır. Dolayısıyla onların tarihini çalışmak Türk tarih çalışmalarına sağlayacağı katkı nedeniyle de anlamlıdır.

Sogdiana bölgesinin ve Soğdların gerek siyasi, gerekse sosyal ve dini açıdan farklı niteliklere sahip olduğu söylenebilir. Bu özellikler onların anlaşılması ve tanınması bakımından önemlidir.

2. Sogdiana'da Siyasi, Sosyal ve Dini Hayatın Şekillenmesi

Soğdların yaşadıkları coğrafyanın özel konumu, onların siyasi, iktisadi ve kültürel hayatları üzerinde güçlü tesirler bırakmış olmalıdır. Genellikle kabul edildiği üzere, milattan sonra 12 ve 13. yüzyılda tarih sahnesinden silinen bu halkın, kendi tarihi boyunca bölgede siyaseten güçlü ve merkezi bir devlet kuramaması da son derece dikkat çekicidir. Sogdiana hakkındaki bilgiler en eski zamanlardan itibaren Soğd bölgesi'nde var olan kent yerleşimlerinden bahsetmektedir. Bu kentler arasında özellikle Semerkant'ın daha görünür olduğu ve diğerlerine nazaran ön plana çıktığı dönemler olmuştur. Yine de bu tarifler içerisinde dahi bölgenin otonom yapısını ve birbirinden bağımsız şehir yönetimlerinin özgün konumunu fark etmek mümkündür. Bölgede Hun dönemi'nden itibaren; Kang-chü, Yüezhi- Kuşan, Sasani, Akhun Devletlerinin hâkim olduğu tarihsel dönemler yaşanmış ve bu süreçlerde de bölgenin güçlü ve merkezî nitelikte bir Soğd birliğinden - devletinden yoksun olduğu görülmektedir.

Gök-Türk dönemi'yle ilgili olarak; Çin kaynaklarında belirtildiği üzere; (T'ang-şu, CCXX1, b, s. 1 vd.): *"K'ang ülkesine Sa-mo-kien (Semerkant) da denilir. Yüan Wei'ler zamanında Si-wan-kin deniliyordu. Güney tarafından Şi'ye (Keş) yüz elli li mesafededir. Kuzeybatı tarafında yüz li'den daha uzak bir mesafede Batı Ch'ao (İştikan), güneydoğuda yüz li mesafede Mi (Maymarg), kuzeyde elli li mesafede Merkezi Ch'ao (Kabuzan) bulunur. Güneyinde Na-mi (Zarafşan) nehri akar. Otuz büyük şehri ve üç yüz köyü vardır. Prens ailesinin adı Wen'dir. Bu aile vaktiyle K'i-lien dağlarının kuzeyinde Çao-wu şehrinde yaşayan Yüe-çilerdendir. Yüe-çiler T'u-küe'ler tarafından mağlup edildikten sonra arkalarını Ts'ung-ling dağlarına vererek yavaş yavaş güneye çekildiler ve böylece bu bölgeyi ele geçirdiler. Bir ağacın dalları gibi serpilen prenslikler An (Buhara), Ch'ao (Kabuzan), Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Ho (Kuşanya), Hu-siun (Harezmi), Mu-ti ve Şi (Keş)dir. Bunlara halk arasında 'Dokuz Aile' derler. Hepsi Çao-wu ailesinden inmedir"* (Chavannes, 2007: 182-185).

Tarihi açıdan Sogdiana'da var olan çok sayıda şehir devleti hiçbir zaman kendi aralarında ve tek bir politika altında birleşmemişlerdi. Üstelik daima birileri, diğeri ile egemenlik için kavga vermişti (Xinru,

2011: 58-59). Dolayısıyla bu da bölgede merkezi bir devletin ve bununla ilgili düşünsel gelişimin, toplumu harekete geçirecek ortak hedeflerin hayat bulmasına engel olmuştu.

Bu bölgede yerel ve özel olana kıymet veren türden bir vatanseverlik vardı. Orta Asya'da kent milliyetçiliği, dünya vatandaşlığı ile yoğun bir yerelliğin birleşimi gibiydi. Örneğin İslamiyet'ten önceki dönemde Semerkant'ta alınabilecek en büyük cezalardan birisi, kişinin kentten sürülmesiydi (Starr, 2019: 83). Esasen bu yerellik, bölgenin coğrafik ve stratejik konumuyla doğrudan bağlantılıydı. Hem bölgede görünen bu bölünmüşlük nedeniyle hem de konargöçer dünyanın hemen yanı başında konumlanarak yerleşik hayatı temsil etmesi nedeniyle Sogdiana, savaşçı ve güçlü komşuların daimi hedefi hâline gelmişti. Bu da toplumsal hayatta değişimin ve yeni gelen hâkim güçlerle gerekli uyumun önünü açmıştı.

Baktria ve Sogdiana bölgelerinin sürekli değişen politik yapısı, bu bölge insanlarını büyük oranda hükümet dışı yerel güvenliklere, sosyal düzene, devamlılığa dayanan unsurlara bağlanmaya zorlamıştı. Elitler, bunlar içine bilginler de dâhil, tüccarlar, komutanlar, politik müttefikleriyle bütünleşebilmek için esnek olmayı öğrendiler ve sık sık efendileri değiştirdiği için buna uygun olarak onların ekonomik ve sosyal ilgileri de değişti. Tarih boyunca; Hindistan, Çin, Pers, Grek kültürel unsurları bölgeye varmaya ve burada zenginleşmeye devam ettiler. Bu da Merkezi Asya kültürünü eşi görülmemiş bir canlılıkla destekledi (Xinru, 2011: 579). Güçlü hâkimlerin yönetimi altında dahi Sogdiana bölgesinin belli ölçüde esnek hareket edebildiği de görülmekteydi. Zira yabancı egemenlerin yönetimi altında dahi, Çin gibi farklı ülkelere kendi adlarına elçiler göndermeye devam etmişlerdi.

Normal zamanlarda ise, Sogdiana bölgesi halkları, yerel hanedanlıkların güçlü idaresi, dihanların ya da soyluların iktidarı ve oluşmaya başlayan ticari sınıfın zenginliği sayesinde kendi kendilerini yönetiyorlardı (Starr, 2019: 83). Sogdiana'da genel olarak her şehrin prensleri, elitleri, savaşçıları ve tüccarları oligarşiyi oluşturup savaş ve diplomasi konusunda karar veriyorlardı (Xinru, 2011: 58-59). Bu durum, yerel toprak sahiplerinin gücünün, hanların ve mahalli idarecilerin yukarıdan aşağıya yapılanmış despotik sistemleri içerisinde dahi bir çeşit özgürlük alanı oluşturmaktaydı. Bu ise kent hayatının yoğunluğunu artırmış ama içinde yaşayan insanlarda bölgeye dair aidiyet hissini de zayıflatmıştı (Starr, 2019: 109-110). Yine de tarihsel süreç boyunca bölge kent yönetimlerinin, özellikle Semerkant'ın etki alanına girdikleri ve onunla birlikte hareket edebildikleri de görülmekteydi.

Çin kaynaklarından Sui shu'nun belirttiğine göre; Semerkant'ın kralının akrabaları bölgedeki diğer küçük krallıkları yönetmekteydi. Sogdiana merkezi bir devlet olmamasına ve her biri şehir devleti olmasına rağmen, kuzeydeki göçebelere karşı kendilerini korumak için işbirliği yapabiliyorlardı. Bunlar, en büyükleri olan Semerkant çevresinde birleşiyor, onu Buhara ve Kiş takip ediyordu. VII. yüzyıla gelindiğinde Semerkant (K'ang) Sogdiana'nın güç merkezi idi (Walter, 2006: 10). Fakat bu birleşmenin her zaman tekrar ettiğini ya da yeterince başarılı olduğunu söylemek de mümkün değildi. Zira Orta Asyalıların daha sonraki süreçte Arap saldırılarına karşı koymada başarılı olamamalarının sebebi de kendi aralarında bölünmüş olmalarıydı (Starr, 2019: 109-110). Örneğin 712 yılında Araplar tarafından Semerkant'a karşı yapılan askeri sefer sırasında Buharalılar ve Harezmliler, Arap vali Kuteybe'ye yardım etmişlerdi. Bu sebeple Soğd İhşidi Gurek, Arap kumandanını, ancak düşmanının "kardeşleri ve akrabasının" yardımı sayesinde savaşı kazanmış olduğundan dolayı ayıplamıştı (Barthold, 1990: 201). Soğdlar bu büyük saldırılar sonrasında çoğu zaman hamileri olan Türklere sığınmaktaydılar.

Kazılar göstermektedir ki, 712 yılında Semerkant Arapların eline düştüğünde, Soğd aristokrasisi başka bir Soğd kenti olan Pencikent'i terk etmişti. Bundan sonraki süreçte Pencikent'in yıkılması ve halkın Türk koruması altına girmek için hareket etmesi söz konusu olmuştu (Krippers, 1991: 72).

2.1. Sogdiana'da Krallar: Ünvan ve Soy isim Olarak Chao-wu

Sogdiana bölgesiyle ilgili olarak; Gök- Türkler devrinde, Çin kaynaklarında belirtildiği üzere; (T'ang-şu, CCXX1, b, s. 1 vd.): “*Prens ailesinin adı Wen'dir..... Bir ağacın dalları gibi serpilen prenslikler An (Buhara), Ch'ao (Kabuzan), Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Ho (Kuşanya), Hu-siun (Harezmi), Mu-ti ve Şi (Keş)dir. Bunlara halk arasında 'Dokuz Aile' derler. Hepsi Çao-wu ailesinden inmedir* (Chavannes, 2007: 182-185). T'ang-şu, K'ang ülkesine Sa-mo-kien (Semerkant) de denilir. Kral, altın ve değerli taşlarla süslü yuvarlak bir şapka giyer demektir (Chavannes, 2007: 182-185). Böylece Sogdiana bölgesindeki prensliklerin yönetici ailesi Wen ya da Çao-wu ailesinden gelmekteydi fakat kaynağın ifade ettiği gibi Yüezhileri Batıya göç etmeye sevk eden saldırıların sahibi T'u-küe'ler yani Gök -Türkler değil geçmişteki Hunlar idi. Bu göç hikâyesi de MÖ. 2. yüzyıl içerisinde gerçekleşmişti.

Bu dönemdeki Hun saldırıları sonucu Yüezhiler, Kansu'daki yurtlarından batıya doğru göç ederek en sonunda Sogdiana'yı işgal etmişler ve daha sonra Oxus Nehri'ni (Amu-derya) geçerek Baktria bölgesine girmişlerdi (Pulleyblank; 2002: 457-458). Fakat sonraki dönemlerde Sogdiana bölgesinde ortaya çıkan yönetim unsurlarında onlara dair atıflar bulunmaktaydı.

Sui shu'ya atfen Enoki'nin belirttiğine göre; K'ang'ın (Sogdiana) kraliyet ailesinin soyadı Wen idi. Kralın mensup olduğu bu ailenin adı orijinal olarak Wen idi ve bu Yüezhi orjinli idi. Yüezhiler, Ch'i-lien –shan dağlarının kuzeyinde Chao-wu şehrinde yaşıyorlardı. Fakat daha sonra Hunlar tarafından yenilgiye uğratıldılar ve batıya doğru hareket ederek Ts'ung-ling'i (Pamir) geçtiler ve yeni memleketlerini işgal ettiler (Sogdiana); onların ailesine mensup pek çok parça Sogdiana'nın değişik bölümlerinde yönetici oldu ve bu nedenle K'ang'ın komşuları olan ülkeler oldular (Enoki, 1955: 58-59). Enoki'ye göre; böylece yönetici aile isimleri Chao-wu'dan doğmuştur. Chao-wu ismi onların kendi kökenlerini unutmadıklarını göstermektedir. Ch'i-lien-shan bugün Kansu da Nan-shan'dır ve Chao-wu eskiden yönetim bölgesi olarak Önceki ve Sonraki Han döneminde dağın kuzeyindeki alandı. Bu bölge önceden Yüezhiler tarafından iskân edilmişti. Fakat kraliyet ailesinin Kansu'dan Sogdiana'ya gittiğine dair başka bir delil bulunmamaktadır. Bu göç hikâyesinin Sui shu'da anlatılmasının nedeni ailenin adı ile bu bölge arasındaki ilişkiyi doğrulamak olmalıdır (Enoki, 1955: 58-59).

Sogdiana bölgesi Akhunlardan (Eftalitlerden) sonra Gök-Türk egemenliği altına girmişti. İstemi Kağan'ın ölümünden sonra (ölümü yaklaşık 567) ise, oğlu Ta-tu'ya miras olarak kaldı. Gök-Türk hâkimiyeti altındaki dönemde, K'ang (Semerkant) Kralının ismi Tai-sih-pi idi ve kendisi Gök-Türk kağanının damadı idi. Onun yönetimi, Gök- Türk hâkimiyeti altında ikinci derecede bir hâkimiyet olmalı idi. Bu adamın Gök-Türkler tarafından buraya atanmış feodal bir soylu olduğu düşünülebilir. Pei-shih, bu adamı tarif ederken, onun soy bakımından eski Kang-chü veya Yüezhilere dayandığını ve ailesinin hükümdarlık hakkının Han zamanlarından beri var olduğunu söylemektedir (Shiratori, 1929: 52). Zira Türkler, Sogdiana'yı ele geçirdiklerinde bölgeyi önce Chao-wu üzerinden yönetmişlerdi. Daha sonra Türklerin, bu ailenin egemenliğine son verdiği görülmektedir (Kuzakçı, 2022: 241-242).

Soğd Prenslüklerinin yönetici ailesi olan Chao-wu'nun, bu hakkı geçmişte Yüezih döneminden itibaren elde ettiği ya da bu hakkın daha çok Yüezih dönemiyle ilişkisi olduğu değerlendirilebilir fakat yine de bu konu tam olarak cevaplanmamış sorular içermektedir. Usmanov'a göre; buldukları bölgeye göre kendilerine Chao-wu ismini veren Yuezhi kabileleri, Sogdiana ve diğer birkaç bölgeyi içine alan coğrafyaya gelerek kendi krallıklarını kurmuşlardı. Bununla birlikte Chao-wu kelimesi herhangi bir halka ait olmadan sadece bir toponim olarak ilk başta Yuezhilere atıfta bulunur iken daha sonra Yuezhilerin de içine karıştığı Soğdlular için Çin'de genel bir ismi temsil etmeye başlamıştır (Usmanov, 2003: 148-149). Zira Çince kaynaklarda Chao-wu ailesi soyundan diye ifade edilen hükümdarlar ve onların yönettiği şehir-devletler

Tang Hanedanlığı kaynaklarında artık daha net olarak Soğdlulara ait bölgeleri ifade etmiştir (Usmanov, 2023: 320).

Chao-wu adının açıklaması, 10. yüzyıla ait olan Arapça bir metinle bağlantı kuran Smirnova tarafından, Jamuk ünvanını açıkça Soğd soylularıyla ilişkilendirerek “Mücevher” olarak tercüme edilmiştir (Kuzakçı, 2022: 152). Çinliler de Soğdluları genel olarak “Dokuz mücevherli soyadı” olarak ifade etmişlerdir (Hansen, 2012: 98). Çin’de 8. yüzyılda (755-763) büyük bir isyan hareketine girişen Soğd- Türk kökenli General An Lu Shan’ın yakın arkadaşı olan ve daha sonra isyanın liderliğini yapan Shi Siming de bu isimle ilgili bir unvan kullanmıştır.

Shi Siming’in mezarındaki bilgiler, onun kendisini “Chaowu Huangdi” yani hem Çin imparatoru hem de Soğd asilzadesi ilan ettiğini göstermektedir. Böylece kendisinde Soğdça “Jamuk (mücevher)” unvanını ve Çin imparatorlarının unvanlarını bir araya getirmiştir (Kuzakçı, 2022: 152). Yine o dönemde varlığı bilinen Chao-wu Doguz boylarının bir boyu olan “Chih Chieh” boyunun adı “güçlü, kuvvetli, kahraman” anlamına gelmektedir. Bahse konu Chih chiehler, isyan eden An Lu Shan’ın sahip olduğu özel askeri birliklerinin adıydı ve muhtemelen bu birlik Soğd boyundan olan askerlerden oluşuyordu (Baykuzu, 2013: 82-83). Görüldüğü gibi 8. yüzyılda An Lu Shan isyanının lideri olan An Lu Shan ve onun sonraki haleflerinden olan Shi Siming’in döneminde Cao-wu adı, Soğdlarla da bağlantılı bir anlam taşıyor görünmektedir. Dolayısıyla Chao-wu adı en başta değilse bile, Yüezhieh - Soğd ilişkisinin tarihî birlikteliğiyle ilgili bir dönüşüm yaşamış ve zamanla Soğdlarla da ilişkili bir anlam kazanmış görünmektedir.

2.2. Dihkanlar

Sogdiana bölgesinin 7. ve 8. yüzyılda İslam ordularının hedefi haline gelmesi, İslam-Arap kaynaklarında Sogdiana bölgesinin yöneticilerinden bahsedilmesine neden olmuştur. Bununla ilgili olarak karşımıza çıkan ifadelerden biri de dihanlar olmuştur.

İslami kaynaklar, Sogdiana’daki şehir devletlerinin krallarını çeşitli isimler altında tarif etmişlerdir. Bu krallar dihan sınıfına mensuptular (Walter, 2006: 10) ve İslami kaynaklarda Merkezi Asya’nın kralları, yöneticileri Dihkanlar diye isimlendirilmiştir (Zarshenas, 2011: 296). Esasen bu tanım eski İran’da da bilinmekteydi. Fakat Sasani toplumu, büyük ölçüde Sasani devlet yapısının ölçeği ve tarihî geçmişi yüzünden Soğd toplumuna göre çok daha hiyerarşik bir düzene sahipti (Walter, 2006: 11). Bu düzen içerisinde Dihkanlar mevcuttu fakat eski İran’da Dihkanlar köy yöneticileri, muhtarları konumunda idiler. Bu sınıf İran’da, soyluların altında idi. Sogdiana bölgesinde ise, Sasani İran’ında olduğu gibi hiçbir zaman merkezi bir yönetim kurulamamıştı ve burada Dihkanlar çok önemli roller oynamakta idiler (Zarshenas, 2011: 296). Üstelik Sogdiana’da dihan tanımının daha geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğu görülmekteydi. Zira Barthold’a göre; İran’da olduğu gibi bu bölgenin aristokrasisi arasında rütbe ve sınıf farklarının olup olmadığı tartışmasını sona erdirecek bilgiye sahip değiliz. Arap müellif Taberi eserinin bazı kısımlarında, Orta Asya asilzadeleri hakkında, İran aristokrasisinin en yüksek rütbelerine mahsus tabirleri kullanıyorsa da, dihan kelimesinin hem basit arazi sahipleri hem de hüküm süren melikler arasında kullanıldığını görmekteyiz. Böylece Sogdiana’da mahalli hükümdarlar ileri gelen asilzadelerden meydana geliyordu. En kuvvetlileri de tıpkı tebaaları gibi dihan diye anılıyordu (Barthold, 1990: 195-196). Bu yönüyle dihan tanımı hem kent devletlerini yönetme hakkına sahip olduğu düşünülen birtakım soyluları hem de arazi sahiplerini nitelemekteydi. Dolayısıyla kişilerin arazi sahibi olmakla da birtakım imtiyazlar kazanmış olduklarını düşünebiliriz.

Esasen Sogdiana’da aristokratlar veya dihanlar toplumun belkemiğini oluşturmaktaydılar ve arazinin büyük bölümünün sahibiydiler (Frye, 1965: 32). Yine Sogdiana bölgesi nehir sularını kullanma becerisi ve zirai faaliyetler konusunda son derece gelişmiş bir medeniyete sahipti.

Bozkırlarla çevrelenmiş Sogdiana, dönem dönem aşırı nüfus yoğunluğu yaşanan zengin bir tarım ülkesi ve aynı zamanda Asya ticaretinin merkezi olmuştur (Marshak, 2002: 299). Ticaret konusu unsurlardan biri de üretilen bu zirai ürünler olmalıdır. Vaisserie'nin belirttiği üzere; Sogdiana yerleşik dünyanın sınırlarına konumlanmıştı ve bozkırın göçebelere ile sürekli irtibat halindeydi. Bu vaha bölgesinin periferinde göçebelere ait kurganlar bulunmuştur. Anlaşılan göçebelere ve Soğdlar arasında ekonomik bir ilişki vardı ve bu temelde hayvan yetiştiriciliği ile zirai ürünlerin değiş tokuşu esasına dayanmaktaydı (Vaissiere, 2005: 16-17). Bölgedeki tarımsal faaliyetler dihanların kontrolünde gelişmiş olmalıdır. Dolayısıyla Sogdiana'da geniş arazi sahipliği ve zirai üretim dihanların etkinlik sahası içerisindeydi.

Dihkanlar, bölgenin birçok yerinde rastlanan ve kurganları andıran korunaklı hisarlarda yaşıyorlar bu kaleler vasıtasıyla hâkim konumlarını sürdürebiliyorlardı. Bu hisarlar, sulama kanallarının üst kısmında yerleşiyordu ve böylece dihanlar daha aşağı kısımda yaşayan halk üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendirmekteydiler. Dağlık vilayetlerde ise dihanların kasırları her zaman en stratejik noktada yer alıyordu. Şehrin merkezinde ise kendileri ile birlikte akrabalarının ve yakınlarının da yaşadığı malikâneler bulunmaktaydı (Türk, 2018: 47). Orta Asya'nın batı ve kuzey sınırları büyük toprak sahiplerine, yani dihanlara ait sağlam kaleler ve güçlü malikâneler ile doluydu. Soyluların ikamet ettikleri bu yerlerin en az üç farklı çeşidi mevcuttu. Kuzeydeki çöl bölgesinde kayalıkların üzerine inşa edilmiş, içinde küçük kasabaların yer aldığı kale-kasaba modelinin minyatürü konumunda olan yüksek duvarlı kaleler vardı. Bugün Türkmenistan'ın güneyinde ve batısında kalan kayalık olmayan çölde, üzerinde çok sayıda siperin bulunduğu blok şeklinde geniş surlar görülmekteydi. Köşk adı verilen tuğladan yapılmış bu yerlerin sahipleri kentlerin soylularıydı. Tacikistan ve Afganistan'ın tepelerinde bir mahalli idarecinin ya da soylunun sarayı konumundaki kaleler vardı (Starr, 2019: 75).

Sogdiana bölgesinde Dihkanların önemi konusunda, Narşahi'nin yazdıkları arasında; bu soylular arasında "büyük dihan" vardır ifadesi "Buhur hudat"ı niteliyordu ve onun eski bir dihan ailesinden geldiği belirtilerek, ona diğerlerinden çok daha fazla değer biçiliyordu (Zarshenas, 2011: 296). Dolayısıyla Sogdiana bölgesinde soya dayalı bir üstünlüğün olduğu değerlendirilebilir.

Bu tarif Abbasi halifeliği yönetimi zamanında da devam etmiştir. İslam-Arap müelliflerinden İbn Havkal, Şaş ve Fergana'dan bahsederken; "...Mavaraiünnehir'in dihanları ise Halifelerin kumandanları (emirleri) yakın adamları, iyi hizmet ve itaat eden resmi giyiniş ve kıyafeti iyi kullanan gözde hizmetkârları oldular" demektedir (İbn Havkal, 2014: 352).

2.3. Sogdiana Sahasında Tüccarlar ve Konumları

Kaynakların belirttiği üzere, Sogdiana bölgesi insanları eskiden beri ticaret konusunda son derece marifetliydi. Çin kaynaklarından Shi-chi'nin belirttiğine göre; "[Ta-]yüen [Devletinin] batısından An-hsi Devletine kadar değişik diller konuşulmasına rağmen genellikle bu diller birbirine benzediğinden bu çevredeki insanlar birbirini anlayabiliyordu. Halkın hepsinin gözleri çukurdu, çoğu sakallı ve bıyıklıydı. İyi ticaret yaparlardı, bir shu için sıkı pazarlık ederlerdi (Onat 2012: 41; Ögel, 2015b: 436, Vaissiere, 2005: 25-28)." onlar en az olan ıvır zıvır için bile pazarlık yaparlardı" (Hirth, 1917: 108). "maharetli tüccarlar olup çok ustaca pazarlık yaparlardı" (Groot ve Asena, 2010: 241). Bölgenin stratejik önemi ve ticaret yolları üzerinde konumlanması burayı ticaret için son derece elverişli bir duruma getirmişti. Bu da marifetli ve büyük tüccarların ortaya çıkmasına imkân hazırlamıştı.

Sogdiana bölgesindeki Pencikent'in yöneticisi Divastiç'e ait olan Mug Dağı dokümanları 1933 yılında bulunmuş ve Sovyet bilim adamı A. A. Freiman ve diğerleri tarafından 1960 yılında Mug dokümanları olarak neşredilmiştir. Bu dokümanlara göre; aristokratlar Soğd sosyal düzeni içerisinde en yukarıda idiler. Bunları tüccarlar, işçiler, çiftçi-köylüler, sanatçılar ve köleler takip etmekteydi (Walter, 2006: 11).

Esasen Dihkanlar, Sasani sosyal hiyerarşisi içerisinde soyluluk bakımından alt seviyede idi fakat nasıl olduysa Merkezi Asya'da konumu yükselmişti. Avrupa'nın Orta Çağ'daki kral ve şövalyeleri gibi Soğd Lordları da feodal vassal durumlarını koruyorlardı. Fakat Ortaçağ Avrupa'sından farklı olarak bu Lordlar ve aristokratlar, zengin tüccarların sosyal statüsünden ve imtiyazlarından çok farklı değil idiler (Walter, 2006: 10) Dolayısıyla Sogdiana'da zengin aristokrasinin, yani Çin ve diğer memleketlerle yapılan kervan ticareti sayesinde zenginleşmiş olan tüccarların, özel bir mevkie sahip oldukları anlaşılıyor. Taberi, Soğdluların güçleri hakkında bilgi verirken bu tüccarları "Melikler" arasında saymaktadır (Barthold, 1990: 196). Böylece; Sogdiana bölgesinde "Aristokrat" sınıf içinde; aristokratik toprak sahiplerinin yanında zengin tüccarları da saymak mümkündür (Walter, 2006: 11). Mori'ye göre; Sogdiana devletlerinde tüccarların, soyluların hemen altında yer alması, bu arada, bunların "kent soylularına katılmış olmaları" Soğdluların ticari faaliyetlerinin canlılığından kaynaklanmakta bu canlılığın nedeni de bu yörenin coğrafi konumundan gelmekteydi (Mori, 1984: 340). Bunların ticari aktiviteleri İran ve Roma İmparatorluğuna ayrıca Sogdiana'dan kuzeye doğru yani bozkıra doğru da uzanmaktaydı. Soğdlar, Sogdiana'nın coğrafi merkez avantajlarını kullanmaktaydılar. Soğdlu tüccarların şehir devleti içinde veya dışında da toprakları vardı. Soğdlu zengin tüccarlar geniş arazilere ve saraya benzeyen evlere sahiptiler (Walter, 2006: 10-11). Narşahi'nin, Buhara tüccarları hakkındaki bölümü, bunların geniş araziye sahip oldukları halde şatolarda oturduklarını ve mevkilerinin Dihkanlarınkinden pek az farklı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Barthold, 1990: 196). Muhammed b. Cafer en- Narşahi kitabında zikretmiştir ki;

"Kuteybe b. Müslim Buhara'ya girip, Buhara'yı ele geçirince Buhara halkına evlerinin ve arazilerinin yarısını Araplara vermelerini buyurdu. Buhara'da bir topluluk vardı ki bunlara Keskesan /Kuskusan derlerdi. Onlar saygı, itibar ve rütbe sahibi insanlar idiler. Buhara halkı arasında onların itibarı çok idi. Onlar mahalli Dihkanlardan olmayıp, yabancı idiler. Aynı zamanda da asil, tüccar ve zengin idiler. Kuteybe onların evlerini ve mallarını bölüştürmekte ısrar edince kendi evlerinin ve mallarının hepsini Araplara bıraktılar ve şehrin dışında yedi yüz köşk bina ettiler"(Narşahi, 2013: 45).

Burada bahsedilen kimseler bireysel zenginler olup, menfaatleri aristokrasi ile ortaktı. Sogdiana bölgesinde İslam hâkimiyeti devrindeki gibi henüz çeşitli sanayi loncaları söz konusu değildi. Ayrıca bölgede dihanlar ile tüccarlar arasında rekabet olup olmadığı hakkında bilgi bulunmamaktadır (Barthold, 1990: 196). Yine bölgede Sogdiana'lı tüccarların gücü, aristokratik savaşçı sınıfın da altında değildir. Zira Pencikent duvar resimlerinde pek çok savaşçı resmi görülmesine rağmen Soğd şehir devletleri sıklıkla Türklerin hatta Çinlilerin askeri gücüne güvenmekteydiler. Soğdlu savaşçıların imajı hakkında sahip olduklarımız göz önüne alındığında ve mukayese edildiğinde, onların tüccarların gölgesinde kaldıklarını söylemek mümkündür. Bu tüccarlar zengin ve uluslararası yüksek statüye sahip olmuşlardır (Walter, 2006: 11).

2.4. Çiftçiler ve Köylüler

Soğd toplumunda ziraat ve ticari aktiviteler toplumun ekonomik hayatının temelini oluşturmaktaydı. Sosyal olarak da Soğd toplumunu dört gruba ayırabiliriz. Bunlar: Soylular, tüccarlar, işçiler ve kölelerdi (Skaff, 2003: 475-476). İşçiler ve kölelerin esas kullanım alanlarından biri olarak yapılan zirai faaliyetler değerlendirilebilir.

Zira Sogdiana bölgesi aslında bir tarım ülkesiydi. Kaynaklar buranın verimli tarım arazilerine sahip olduklarını söylemektedirler. Eberhard'ın işaret ettiği üzere; Soğd medeniyetine, maden kullanması ve büyük bir ihtimalle sulama tertibatlı ileri bahçeciliği nedeniyle bir şehir medeniyeti denebilirdi (Eberhard, 1942: 175). Bu gelişim bölgede erken dönemlerden itibaren gerçekleşmişti ve Soğd yayılımına bağlı olarak Sogdiana dışındaki farklı coğrafyalarda da bu faaliyetler hissedilmekteydi. Soğdların tarihi bakımından en önemli belgelerden bir kısmını oluşturan metinler, MS 313-314 yılına tarihlendirilen Soğd Eski Mektuplarıdır. 5 Mektup ve parçalardan oluşan bu belgeler, 4. yüzyıl başlarında kendi vatanları dışında

yaşayan ve Çin'in Kansu bölgesinde koloniler kuran Soğdların hayatı ve iktisadi faaliyetleri hakkında bilgi içermektedir. Bu faaliyetlerin bir kısmının ziraatla ilgili olması mümkündür.

Soğdlara ait "Eski Mektuplar", Sir Aurel Stein'in ikinci keşif seferi sırasında 1907 yılında Doğu Türkistan'da, Dunhuang yakınlarında bulunmuştur (Harmatta, 1979: 157-159). Mektupların birinde 17.. "Thurwanda yüz soylu adam, Semerkanttan..... (Kacan) 40 ..adam....(Henning, 1948: 605-607) ifadesi bulunmaktadır.

Eski Mektup II den, öğrendiğimize göre; Soğdlu koloniler o zamanlar Çin'in, Dunhuang ve Louyang gibi önemli kentlerinde hazır bulunmakta idiler. Buralarda yaşayan Soğdlular arasında soylular olduğu gibi yarı özgür insanlar da vardı. Bu insanlar Sogdiana'daki sahiplerinden, tüccarlar vasıtasıyla alınmış idiler ve kardan veya faizden pay verilirdi (Harmatta, 1979: 165). Bu insanların yarı özgür konumu zirai faaliyetler ile yani çiftçilikle ilgili olabilirdi. Grenet, Williams ve Vaisserie'ye göre; Soğd Eski Mektupları V içerisindeki ifadelerden anlaşıldığına göre; Dunhuang'daki Soğdlar, Ghawtus isminde birinin, Batıya doğru gitmeleri yolunda kolay bir rota bulabileceğine inanmışlar ve ona güvenmişlerdi. Burada Ghawtus çok sayıda Soğdlu gruba eşlik ediyordu ve bu Soğdlulara "Siyahlar" denmekte idi. Mektuplarda geçen "Siyahlar" ifadesi belki bir klan ismi veya küçümseyen bir ifade olabileceğini değerlendirirken, bunların Soğdluların çiftçi kolonileri olmaları da mümkündür (Grenet ve Williams vd 1998: 100). Dolayısıyla mektuplardaki bilgilerden, Soğdlar arasında zirai faaliyetler için kullanılan yarı özgür veya köle niteliğinde insanların varlığı değerlendirilebilir.

Sogdiana bölgesindeki Soğd toplumunda da zirai faaliyetlerle uğraşan kimselerin yüksek bir konuma sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin 7. yüzyılda Çinli Budist Hacı Hsüan Tsung'un seyahatinde bahsettiği üzere; Su-jab kentinden Chieh-hsiang-na (Keş) Devleti'ne varıncaya kadar uzanan bölge Soğd adıyla anılmakta ve buradaki kişilere de Soğdlu denmekteydi. Onlar, varlığın fazla olmasına değer vermektedirler, aşağı ve asil tabaka ayrımı yoktur. Örneğin zenginlikleri hesapsız olsa bile giyecek ve yiyecekleri kaba ve kötüdür. Köylüler ve tüccarlar yarı yarıyadırlar denmekteydi (Mori, 1984: 345-346). Güçlü bedenleri olanlar toprakları işler, geri kalanları da kâr getirme, alım satım, ticaret ile uğraşırlardı (Ergüven, 2011: 49-50). Buhara ve Kuşan (Keş) da toprak ürünleri ve gelenekleri Semerkant'a benzerdi (Kırilen, 2015: 69).

Dolayısıyla Sogdiana'da çoğunluğu oluşturan fakir insanların büyük bölümü çiftçiler ve hizmetçilerden oluşmaktaydı (Zarshenas, 2011: 296). Bu nedenle Soğd toplumu içerisinde arazi sahibi zengin dihanların aksine, çalışan durumundaki çiftçi ve hizmetçilerin ekonomik ve sosyal açıdan daha aşağı seviyede olduğunu değerlendirmek mümkündür.

2.5. Sogdiana'da Devlet Dini- Din Adamları ve Ruhban Sınıfı

2.5.1. Devlet Dini

Tarihsel olarak Sogdiana'da merkezi ideolojik kontrolün olmaması, çeşitli dinlerin burada gelişmesine ve kabul edilmesine katkıda bulunmuştu. Örneğin İran coğrafyasında hükümdarlar tek dinî profili belirlerken, yarı özerk hükümdarlar tarafından yönetilen Sogdiana'da "devlet dini" yahut resmî bir din varlığından söz etmek mümkün değildi (Kuzakçı, 2022: 69). Soğdlu şehir devletleri asla resmî bir din tesis edememişlerdi ve bu şehirler çeşitli dinsel kurum ve kuruluşlara ev sahipliği yapıyorlardı. Bütün bu şehir devletleri, İpek Yolu üzerindeki uzun mesafe ticaretinden veya yemek ve kıyafet konusundaki yerel ticaretten ticari kar elde etmek konusuyla ilgileniyorlardı (Xinru, 2011: 58-59). Barthold'a göre; Arap kaynaklarında hükümdarların "şakir" yahut "çâker" (kul) denilen hassa askerlerinden bahsediliyorsa da Narşahî'nin ifadelerinde Buhara Melikesinin Sarayı hakkındaki rivayetinden bahsedilen bu özel birliğin ücretsiz olup, bölgedeki aristokrasinin genç üyelerinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu gençler, kendi hükümdarlarının saraylarında, tıpkı Avrupa şövalyelerinin çocuklarının krallar ve dukelerin

saraylarında yaptığı gibi hizmet ederlerdi. Dolayısıyla böyle bir siyasi teşkilat altında kelimenin tam manasıyla bir devlet dininden bahsetmek mümkün değildir (Barthold, 1990: 195).

Sogdiana bölgesinde Arapların fethine kadar olan süreçte, Müslüman yazarlar tarafından en çok fark edilen; ateşe tapma ve ölümlerin ifşa edilmesi gibi dini uygulamalar, bilim adamlarının normal olarak Zerdüştlükle bağlantı kurduğu unsurlardı. Fakat Müslümanların Orta Asya açıklamasında bile yerel kültür unsurlarının Sasani İran'ın Zerdüşt kurallarıyla tamamen uyuşmadığını söylemek mümkündür (Foltz, 2006: 137). Zira Soğd toprakları, İran'da (Orta/Batı İran) geçerli "ortodoks" Zerdüştlüğün nüfuzunun ötesindeydi. Bu durum özellikle çeşitli yerel bölgelerde geliştirilen Soğd Zerdüştlüğü uygulamalarının çeşitliliğinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin Soğd yerel dini, Zerdüştlüğün merkezine konumlanan Ahura Mazda gibi önemli bir figürden de yoksundu (Kuzakçı, 2022: 69). Bölgede özellikle cenaze törenleri ile ilgili önemli kanıtlar bulunmasına rağmen, burada Zerdüşt görevliler fazlaca görünmezler. Bu ise Sasani İran'ındaki durumdan farklıdır ve hatta onun zıddıdır (Azarnoush ve Grenet, 2007: 159).

Yine Sogdiana bölgesi dönem dönem Budist, Nesturi ve Manihaist dinsel gelişmelerden de etkilenmiştir. Budizm Sogdiana'da gelişerek önemli bir din olmasına rağmen, burası hiçbir zaman sadece Budizm'e ait bir ülke olmamıştır (Xinru, 2011: 58-59). Dolayısıyla Sogdiana nüfusunun hepsinin tek bir şekilde Zerdüşt veya Budist olduğunu farz edemeyiz. Zira onlar, Zerdüştlüğü ve Budistliği kurumsallaştıran güç merkezlerinin biraz uzağında yaşamışlardır. Büyük bir ihtimalle Sogdiana'nın yerel dini, bahsedilen bu iki önemli dinin değişim gösterdiği İran/Hint Avrupa havzasından birçok unsurun alınmasıyla birlikte oluşturulmuştur. Bu nedenle onları herhangi bir dönemde tamamen Zerdüşt veya Budist olarak sınıflandırmak yanıltıcı olabilir (Foltz, 2006: 84).

2.5.2. Ruhban Sınıfı

Soğdlardaki sosyal sınıflar ile Sasanilerdeki sosyal sınıflar mukayese edildiğinde; Sasanilerde görülen dini uzmanların sosyal hiyerarşinin tepesinde bulunduğu söylenebilir. Bunları; savaşçı- aristokratlar, bürokratlar, kâtipler, çiftçi köylüler ve tüccarlar takip etmektedir (Walter, 2006: 11). İran'da din rahibi olarak Magi, merkezi hiyerarşiye göre organize edilmiştir ve her zaman her yerde görünür olmuştur. Politik güçte, idarede, adalet ve ticarete onların varlıklarını görmek mümkündür. Burada Magi'lerin sosyal hayattaki rolleri o kadar etkili idi ki IV. yüzyılda Ammanus Marcellinus'un dahi dikkatini çekmişti. Marcellinus onları "kalabalık" "güçlü sınıf" olarak tarif etmekte ve onların "gelişmiş mülklere" sahip olduklarını söylemektedir. Ayrıca kendilerine çok saygı duyulduğunu ve bu nedenle koruma duvarına yani surlara ihtiyaç duymadıklarını da belirtmektedir (Azarnoush ve Grenet, 2007: 159).

Soğd bölgesinde ise, üst konumda ruhban sınıfının mevcudiyeti bilinmemektedir (Kuzakçı, 2022: 69). Dolayısıyla Sogdiana'daki hayatın esas özelliği olarak, burada arazi sahibi aristokratların hâkimiyetine karşı, İran'da olduğu gibi dengeyi sağlayacak bir taht- mâbet ittifakı, yani kuvvetli bir monarşik güç ile ruhban sınıfı nüfuzu yokluğu söylenebilir (Barthold, 1990: 195). Bu nedenle dini unsurların, kent yönetimi veya devletle ilgili hususlarda da ön plana çıkması beklenemez.

Örneğin Arap işgalleri sırasında, Sasani devletiyle ilgili olarak sık sık Magi'den bahsedilmekteyken Sogdiana'da hemen hemen hiç bahsedilmemiştir. Sogdiana'da Araplara karşı uzun süren yerel mücadele, görünüşe göre yerel krallar tarafından veriliyordu ve bazı zamanlarda fetihçi Türk ordularıyla birlikte ittifak yapıyordu. Burada da dini bileşenler, öğeler şüphesiz vardı fakat nadiren ön plana çıkıyordu (Azarnoush ve Grenet, 2007: 159). Taberî'nin naklettiğine göre; bölgede Arap istilacılarına karşı yapılan harplere, din adamlarının hiçbir şekilde katıldıklarına dair bir bilimiz yoktur. Kuteybe'nin 706 yılında Beykent'i zaptı hakkındaki rivayette, Türkleri, Müslümanlara karşı kıskırtan tek gözlü bir adamdan bahsedilir. Bunun askeri kumandanlardan daha tehlikeli bir düşman olduğu görülmektedir. Bu kişi Müslümanlarca esir edilince kurtuluş akçesi olarak bir milyon dirhem teklif edildiği halde, bu büyük

meblağ Müslümanları kandıramamış ve tehlikeli bir düşmanın hilelerinden kesin olarak kurtulmayı tercih etmişlerdir. Bu konuda nakledilen rivayetten tek gözlünün halk üzerindeki etkisinin dini mahiyette olup olmadığı ise anlaşılammaktadır (Barthold, 1990: 195-196).

712 yılında Semerkant'ın Araplarca ele geçirilişinden sonra, şehrin resmi teslimi buranın önde gelen tapınağının kapısında gerçekleşmişti. Tapınak yağmalanmış ve onun içerisinde bulunan; ahşaptan ve değerli madenlerden yapılan heykeller Kuteybe tarafından yakılmış ve eritilmişti. Ibn-el Fakih'de anlatıldığı üzere; Kral Durek (Gurek) ve aristokratik arkadaşları, "heykellerin koruyucuları (sadana)", yani kutsal şeylere karşı yaptığı saygısızlık karşısında Kuteybe'yi uyarmaya çalışmışlardı," Kuteybe'nin buradaki resmi görevlilere birkaç ay önce Harezmi'de yaptığı gibi direkt saldırmadığını anlıyoruz. Biruni'nin anlattıklarına göre Kuteybe, Harezmi'de kitapları yakmış, rahipleri de öldürmüştü. Fakat Biruni, Kuteybe'nin Sogdiana seferi hakkında fazla bilgi vermez, aksine onun zamanında bu bölgenin rahiplerinin yazdıkları şeyler hala deveren etmektedir. Göreceli detaylardan anlaşıldığına göre Sogdiana'nın ele geçirilmesinden sonra, rahiplerin gösterdiği herhangi bir mukavemet görmezden gelinmişti ve sonuçta da büyük katliamlar olmamıştı (Azarnoush ve Grenet, 2007: 159).

Dolayısıyla Sogdiana bölgesinde güçlü bir devlet yapısı olmadığı gibi, merkezi bir devlet dininden de bahsedilemez. Dolayısıyla güçlü bir hükümdar olmadığı gibi, hükümdarın iş birliği yapacağı bir ruhban sınıfı da yoktur veyahut çok görünmez niteliktedir. Bu da yabancı işgaller karşısında mukavemet gösterecek dini bir örgütlemenin oluşmasının önüne geçmiştir. Bölgenin ziraat ve ticarete elverişli yapısı, toprak sahipleriyle tüccarları konum olarak yükselttiği gibi, arazi sahibi tüccarların varlığı, bu sınıflar arasındaki ayrımı da belirsizleştirmektedir.

2.6. Soğdlarda Kölelik Müessesesi

Soğdlar yaşadıkları bölgede gerçekleştirdikleri zirai faaliyetlerin yoğunluğu dışında ticari faaliyetleri için de hizmetçi ve köle sınıfından insanları kullanmaktaydılar. Kölelik müessesesinin uygulandığı bir diğer alan da muhafız- askerlik konusuydu. Bu konuda "Çakar", "Çakır" sisteminden söz edilebilir.

2.6.1. Askeri Köleler

Persce cahakar kelimesi "köle" ya da "hizmetçi" anlamına gelmekteydi. Watters'in teorisine göre bu kelime Semerkant'ın kuzey batısındaki Chalak kasabasından gelmekte idi (Maejima, 1977: 120). Chakir, modern Persçe'de basitçe "hizmetçi" olarak anlaşılabilmektedir. Fakat Merkezi Asya'da, özellikle Sogdiana'da chakar; askeri köle veya Memlük olarak çevrilebilir. Frye'in düşüncesine göre bunlar sonraki dönemlerdeki kurumlardan Mısırın Memlükler'i gibidir (Frye, 1998: 195-196). Esasen Soğdlarda asker köleliğinin; arazi ve köşk sahibi dihanlar ile ticari kervanları olan büyük tüccarların hizmetli, muhafız ihtiyacından ortaya çıkmış olabileceği değerlendirilmektedir.

Zira Narşahi ve diğerlerinden öğrendiğimize göre; Buhara aristokrasisinin büyük bölümü şehrin dışındaki villalarda kalmaktaydılar. Buradaki küçük saraylarını, kendi korumaları veya hizmetçileri ile çevrelemişlerdi. Bu koruyuculara Chakir (Şakir) denilmekteydi (Frye, 1965: 28). Yine bunların Merkezi Asya'daki pratiklerde satın alınarak eğitilmiş ve Çin'e veya başka yerlere uzun seyahatlere giden tüccarların evlerini koruyan korumalar olduğunu söyleyebiliriz. Bu köleler zengin tüccarların veya arazi sahiplerinin özel ordusu olarak gelişmiş ve sahiplerine bağlı, minnettar kimseler olmuşlardır. Bu pratik İslami dönemlerde de devam etmiş, Abbasi halifeliğinde olduğu gibi Samanilerin merkezi Buhara'da varlığını devam ettirmiştir (Frye, 1998: 195-196). Bunların dışında İslam orduları bölgeye geldiğinde vali ve yöneticilerin Soğdlu askerleri kullanmış oldukları görülür. Taberi'nin naklettiğine göre Kuteybe zamanında Soğdlu askerlerden kurulmuş olan 30.000 kişilik birlikler İslam ordusu içinde önemli bir yer edinmiştir (Aydın, 2008: 482).

2.6.2. Köle Ticareti

Soğd toplumu içerisinde kölelik olduğu gibi, Soğdlar tüccar olarak da köle ticaretinin içerisindeydiler ve köle olarak satılanların bir kısmı da Soğd kökenli kimselerdi.

Örneğin Doğu Türkistan'da Turfan bölgesinde 477 yılında, 30 yaşında İranlı bir köle, Sogdlu tüccarlardan 137 top pamuğa (pamuk asmaya) alınmıştı (Hansen ve Xinjiang, 2013: 285). Yine Turfan bölgesinde; 639 yıllarına ait olduğu düşünülen ve köle olduğu anlaşılan bir kıza ait satış sözleşmesi bulunmuştu. Bu köle kızın ailesi Semerkant'tan gelmişti (Frye, 1993: 73-74). Soğd dilinde yapılmış bu kontrat Turfan sahasındaki Astana da bulunmuştu. Burada kadın köle için 120 "iyi saf" gümüş paradan, söz edilmekteydi (Hansen, 2012: 95). Yine bu bölgede, o dönemde "Mi" soy isminin özellikle Soğdlar tarafından kullanıldığı değerlendirilmektedir. T'ang Hanedanlığı dönemine dair 648 yılında kervan ticareti izni niteliğinde sayılabilecek belgelerin biri, tüccar olan Mi Xunzi'ye dairdir. Belgeden anlaşıldığına göre; bu kişi, ticaret için muhtemelen Beşbalık yöresinden Turfan'a gidiyordu ve onun götürdüğü ticari ürünler arasında; on beş yaşında bir erkek köle ile 12 yaşında bir kız köle de bulunmaktaydı. Bu köleler yabancı isimlere sahipti ve muhtemelen bunları göçebe topluluklardan satın almıştı (Skaff, 2003: 507-508).

Soğdların gerçekleştirdiği köle ticaretindeki bölgesel coğrafi kaynaklar arasında, Sogdiana bölgesinin ve Türklerle meskûn bozkır arazisinin de olduğu değerlendirilebilir. Sümer'in belirttiği üzere; Türk ülkelerinde kışın sık sık görülen korkunç açlıklar ve yaşanan savaşlar nedeniyle genç çocukları satın almak mümkün olabiliyordu (Sümer, 2006: 36). Arap saldırıları döneminde Sogdiana bölgesindeki pek çok Soğdlu'nun da köle statüsüne düştüğü anlaşılmaktadır.

Arapların zaferi, bölgedeki erkeklerin ölümü, kadın ve çocukların esir edilerek köle pazarlarında satılmasıyla sonuçlanmıştır (Gumilev, 2004: 373). Narşahi'nin anlattığına göre; *"(706-707) Beykend'i ele geçirdikten sonra şehir halkının muhalefet ettiği ve atadığı Emir'in öldürüldüğü haberini verdiler. Bu haber Kuteybe'ye ulaşınca geri döndü ve Beykend'de eli silah tutan kim var ise hepsini öldürdü. Kalanları ise köle yaptı. Öyle ki Beykend'de kimse kalmadı ve Beykend harap oldu. Beykend halkı tüccar idiler. Olay sırasında birçoğu ticaret için Çin vilayetinin beldelerine ve başka yerlere gitmiş idiler. Geri döndüklerinde çocuklarını, kadınlarını ve yakın akrabalarını istediler ve Araplardan satın aldılar"* (Narşahi, 2013: 70-71).

Bölgede köle ticaretinin canlılığını daha sonraki dönemlerde de koruduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta Buhara kenti, Sogdiana bölgesi için daima önemli bir ticaret merkezi olmuştur. 10. yüzyıl müelliflerinden Narşahi'nin eserinde belirttiği üzere; *"Buhara'ya Arapça Medinetü-t Tüccar yani Şehr-i Bazarganan (Tacirler Şehri) denmiştir. Buhara adı ise bunların hepsinden daha fazla bilinendir"* (Narşahi, 2013: 34-35). İbn Havkal ise, Buhara'da bulunan pazarlar ve köle ticareti hakkında bilgi verir; *"Buhara duvarının içinde ve dışında muayyen zamanlarda kurulan birbirine bitişik çarşılar vardır. Bu zengin pazarlar, buraların halkının kazanç kaynağı olan sürü hayvanları, elbise, köle, bakır, tunç, kap ve diğer kazanç kaynağı eşyanın alış-verişi için kurulur..."* (İbn Havkal, 2014: 371) Yine İbn Havkal: *"Semerkant şehri Maveraünnehir kölelerinin toplandığı yerdir. Maveraünnehirdeki en makbul köleler Semerkant'ta yetiştirilenlerdir"* demektedir (İbn Havkal, 2014: 375). Dolayısıyla Sogdiana bölgesinde köle ticareti ve kölelik güçlü varlığını bu dönemlerde de korumuş görünmektedir.

3. Soğd Toplumunda Aile

3.1. Soğd Toplumunda Kadın

Soğdlarla ilgili bilgiler, Soğd toplumunda kadının nispeten farklı bir konumda olduğunu göstermektedir. Maveraünnehir bölgesinde, kadınların sosyal hayattaki konumu açısından Han Hanedanlığı dönemindeki kayıtlar önemli bilgiler vermektedir. Buna göre: *"[Ta-] yüen [Devletinin] batısından An-hsi Devletine kadar değişik diller konuşulmasına rağmen genellikle bu diller birbirine benzediğinden bu çevredeki insanlar birbirini anlayabiliyordu. [Toplumda] kadınlara saygı duyulur, kocaları onların sözlerine göre karar verirlerdi* (Onat, 2012:

41). "...Genç kadınlara saygılıdır; onlar (yani kadınlar) erkeklerin kararlarında önemli rol oynarlar" (Groot ve Asena, 2010:241). "...Kocalar karıları ne derse ona uyarlar" (Ögel, 2015b: 436) "...Onların topraklarında, evlerinde kadınların yüksek değeri vardı ve kocalar karar verirken eşlerinin tavsiyesini alırlardı" (Hirth, 1917: 108).

Böylece Eberhard'a göre; Soğd medeniyetlerinde matriarkal'a benzer gelenekler görülüyor olsa da arada bir, kız kardeşleri ile evlenme olup olmadığı konusu şüphelidir (Eberhard, 1942: 174-175). Zira kaynaklarda An-kuo ülkesi olarak tanımlanan coğrafik saha Han devrindeki An-hsi ülkesidir. Burada, K'ang-kuo ile akraba Chao-wu grubunun hükümdar ailesi hâkimdir. Adetler K'ang-kuo 'da olduğu gibidir; fakat kız kardeşleri ile de evlendikleri bilgisi bulunmaktadır. Hsin-T'ang-shu'ya göre, bu coğrafi saha Buhara'ya karşılık gelmektedir (Eberhard, 1942: 142-143).

Soğdlarda ailede kadının yeri ve konumu konusunda dini mülahazaların etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Soğdlarla ilgili çalışmalarda, son yıllardaki yazılarda "Mithra", anlaşmaların ve sözleşmelerin tanrısı olarak geçmektedir. Onun Baga ile yakın bir ilişkisi vardır, Baga, Bhaga gibi Rgveda da Mitra'nın en eski ortaklarından biridir, fakat seviye olarak ondan biraz daha aşağıdadır. Onun evliliğe olan özel ilgisini "Evlilik Sözleşmelerinde" ve sosyal kuruluşlardaki yerini görebiliriz (Henning, 1965: 249-250). Bu da evliliklere dinsel bir değer ve koruma yüklendiğini göstermektedir. Bölgede kadınlara dair unsurlar diğer dini motiflerle de ilişkili olmuştur.

Yine Zerdüştlükte, ruhu cennete götürdüğüne inanılan Vicdan Meleği Daēnâ'dır ve o genellikle çift başlı köpek figürü ile temsil edilmiştir (Özdemir, 2019: 127). Bölgede kadınlara dair pek çok kutlu isim Daēnâ'dan ortaya çıkmaktadır. Bunlar "dini" anlamda Zerdüşst fikirleri içerisinde paylaşılmıştır. Maniheist Soğd metinlerinde de, "mâder i zîndağân" "Hayatın annesi " ve "kanıg rôsn" "ışığın bâkiresi" dir. Metafizik kötülükle ilgili kadın olan "âz", Ehriman'ın eşidir ve dēwân'ın annesidir. O da değişik biçimlerde Maniheist Soğd metinlerinde görülmektedir (Zarshenas, 2011: 299).

Soğdlarda birtakım dini ritüellerin icrası sırasında kadın ve erkeğin müşterek katılımının olduğu bilinmektedir. 7. yüzyıl başlarında Semerkant'a giden Sui elçisi Wei Tsei; Batı Barbarlarıyla ilgili hatırasında; K'ang Krallığı ahalisinin; Gök tanrıya taptığını ve ona aşırı saygı gösterdiklerini söyler. Söylediklerine bakılırsa ilahi bir çocuk yedinci ay ölmüş ve vücudu (daha doğrusu kemikleri) kaybolmuştur. Tanrıya tapınmakla görevli insanlar, bu yedinci ay geldiğinde pileli şekle soktukları siyah elbiselerini giyerler. Kadınlı erkekli üç-beş yüz kişilik bir kalabalık, kutsal çocuğun cesedini aramak için etrafa dağılır (Chavannes, 2007: 182-184).

Sogdiana bölgesindeki kadınların dış görünümüyle ilgili olarak ise T'ang-şu, K'ang ülkesinde Sa-mo-kien (Semerkant) de denilir. Burada kadınlar saçlarını kuyruk yaparlar. Üzerine altın çiçekler diktikleri siyah bir başlık takarlar demektedir (Chavannes, 2007: 182-185). Bölgedeki kadınların çalışma hayatındaki yeri konusunda ise, Soğd ticaretinde ve ticari ağında erkeklerin egemen olduğu anlaşılmaktadır. T'ang dönemine ait seyahat dokümanlarında çok az kadının isminden bahsedilir (Skaff, 2003: 493).

Soğdlarda ölüm sonrasına dair uygulamalarda, karı - kocanın birlikte yattığı anıt mezarlar bulunmaktadır. Çin'de bulunan Soğdlu yöneticilere yani Sabao'lara ait mezarlar bunlara örnektir. Sabao An Jia'nın mezarında görülen tasvirlerde; arka duvarın merkezinde An Jia ve yanında bir kadının oturduğu resmedilmiştir. Bu kişi muhtemelen onun eşidir. Soğdluların Çin'de bulunan anıt mezarlarında hemen hemen her zaman, erkek ve kadının birlikte yer aldıkları eğlenceler, dans performansı tasvirleri resmedilmiştir (Hansen, 2012: 144-145). Shansi de Taiyuan da, VI. yüzyıla ait Sui Hanedanlığı dönemi mezarlarında, Sabao Yu Hong'un mermer lahitinde de kabartma ve boyamalar kullanılarak, onun ve eşinin tasvir edildiği bilinmektedir. Burada da onların müzikal ve dans performanslarından hoşlandıkları resmedilmiştir (Furniss, 2009: 38-39). Yine 2003 yazında Xi'an'ın dışında bulunan bir mezarlıkta, Çince ve Soğdca yazıtların da bulunduğu bir mezar kompleksi daha bulunmuştur. Mezarın sahibi olan Sabao

Wirkak, 579 yılında ölmüş ve onun ölümünden bir ay sonra da eşi ölererek yanına defnedilmiştir (Grenet ve Riboud, 2003: 133). Wirkak, esasen Sogdiana'dan, Keş şehri civarlarından gelmiştir ve eşi "Wiyusu" ise Semerkant'ın yerlisi olmalıdır (Kang). Yazıtlardaki Soğdca metinler, Wirkak'ın eşi konusunda daha eşitlikçi olduğunu ortaya koymaktadır (Gulasçı ve Beduhn, 2012: 1).

3.2. Soğdlarda Çocuklar

Soğdlar açısından en önemli iktisadi faaliyetlerden olan ticaretin ve buna bağlı olarak tüccarlığın çocukluktan itibaren öğretilen bir iş dalı olduğu anlaşılmaktadır. Çoğu zaman, ticaret için yetiştirilen çocukların belli bir yaştan itibaren farklı coğrafyalara gönderildiği anlaşıldığı gibi, bu göç hareketinin daha sonraki bir dönemde de gerçekleşebildiği görülmektedir.

607 yılında Sogdiana bölgesini resmî olarak ziyaret eden Çinli bir T'ang elçisi olan Wei Tsie'nin, Batı Barbarlarıyla ilgili hatırasında şöyle deniliyor: "*K'ang Krallığı ahalisi ticarete yatkındır. Bir çocuk beş yaşına geldiğinde, kitaplar okutulmaya başlanır. Kitapları anlamaya başladığında ticaret öğrenmesi için gönderilir*" (Chavannes, 2007: 182-184). Anlaşılan Soğd çocukları okuma konusunda belli bir aşama kaydettikten hemen sonra, yani burada konuya tam hâkim olamadan ilkel bir okuryazarlık seviyesinde iken, ticarete çalışmak için gönderildikleri belirtilmektedir. Onların, yollardaki seyyar tüccarların yanında çırak olarak çalıştıkları görülmektedir (Skaff, 2003: 493).

K'ang (Soğdiyana) hakkında bilgi veren T'ang-şu'da yer alan ifadelerle göre de; (CCXX1, b, s. 1 vd); "*Bu ülkede çocuk doğurduklarında yemesi için kand şekeri verirler ve büyüdüğünde tatlı dilli olsun ve kıymetli eşyalarını sanki eline yapışmış gibi muhafaza etsin diye avucuna tutkal sürerler. Yazıları yataydır. Ticaretle uğraşırlar ve kazanmayı severler. Yirmi yaşına gelen erkekler komşu krallıklara hayatlarını kazanabilecekleri her yere giderler*" (Chavannes, 2007: 184-185). Dolayısıyla Soğdlarda çocukların bir bölümü ticaret konusunda eğitilmek için tüccarların yanına verilirken, bir bölümü de gençlik yıllarında ülkelerini terk etmektedirler.

Soğdlarda, sosyal olarak, genelde uzun mesafeli gezginler erkeklerdir. Seyahat eden tüccarların yaşamında, çoğu kez yerel kadınlarla ilişkiler veya evlilikler ortaya çıkmıştır. Birçok kültürde böyle birlikteliklerden doğan çocuklar baba tarafının üyesi olarak kabul edilme eğilimi vardır fakat bu çocukların dini eğitiminde daha büyük etki sarf eden çoğu kez annelerdir (Foltz, 2006: 32).

4. Sonuç

Sogdiana bölgesinde yaşayan Soğdların, diğer İrani topluluklardan farklı olarak siyasal, sosyal ve dinî alanlarda kendilerine has birtakım özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Tarihleri boyunca bu bölgede kendilerine ait güçlü ve merkezi bir devletten mahrum olarak yaşayan Soğdların, siyasi ve sosyal hayatları ile dini yaşantıları da bundan etkilenmiştir. Uzun bir dönem boyunca Wen ya da Chao-wu soylu kimselerin yönettikleri, yönetme hakkına sahip oldukları çeşitli kent devletlerinin var olduğu bu bölgede merkezi bir devlet kurulamamıştır. Chao-wu ailesinin Kansu kökenli olduğu ve büyük ölçüde Yüezhilere bağlı-isnat edilen topluluklardan veya bu coğrafyaya ait topluluklardan geldiği değerlendirilmektedir. Bu tanım daha sonraları Soğdları da ifade eden bir değer kazanmıştır. Sogdiana bölgesinde aristokrat ailelerin içinde büyük arazi sahibi dihanların varlığı görülmektedir. İran sahasında da görülen ve burada nerdeyse köy yöneticisi konumunda görülen dihanların, Sogdiana'da daha farklı ve oldukça güçlü bir konumda oldukları anlaşılmaktadır. Bölgede, kendi arazilerine ve kale-saraylara sahip dihanların varlığı dikkat çekicidir. Soğdların, bölgenin tamamına hâkim güçlü bir devlet yapısına sahip olamadıkları gibi var olan kentlerin de merkezi nitelikte olmadığı, yönetim ve idare konusunda kendi içinde parçalanmış oldukları anlaşılmaktadır.

Coğrafyanın ve siyasal gelişmelerin de etkisiyle ticaret konusunda son derece aktif olan Soğdlar, iyi tüccarlar olmuşlardır. Özellikle büyük tüccarların da bu bölgede hususi bir yere sahip oldukları ve soylular

arasına girdikleri görülmektedir. Onlar da dihanlar gibi kendi kale-saraylarına sahip olmuşlardır. Sosyal hayat içerisinde ziraat ile uğraşan çiftçi ve köylülerin bulunduğu bu bölgede tarımsal faaliyetlerin erken dönemlerden itibaren geliştiği görülmektedir. Dihanların arazi sulama ve zirai faaliyetler için duydukları ihtiyaç dışında, büyük tüccarların da sahip oldukları saray ve kalelerini koruma isteği, toplumda köle sınıfının varlığına olan ihtiyacı artırmış görünmektedir. Bu kölelerin hizmetli- işçi, asker –muhafız niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Köle ticareti Soğdların hem nesne hem de tüccar olarak dâhil olduğu bir ticari faaliyet olmuştur.

Soğdlarda eski dönem İran halklarında görüldüğü üzere aile hayatında kadının farklı bir yeri olduğu görülmektedir. Sogdiana bölgesi yönetimleri ve halkları fatih halklarla ve yönetimlerle uzlaşma konusunda son derece başarılı olmuşlardır. Bu da güçlü bir askeri aristokrasinin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Sogdiana bölgesi askeri manada büyük ölçüde Türk gücüne ve desteğine dayanmış görünmektedir. Bölge halkının genel olarak kendine özel bir dini hayata sahip olduğu, Zerdüştlük inancı yanında kısmen Budizm ve Nesturilik gibi dinlere de eğilim gösterdiği anlaşılmakta, fakat merkezi bir devlet olmadığı gibi güçlü bir ruhban sınıfının da oluşmadığı görülmektedir. Güçlü ruhban sınıfının olmaması, Soğd halkını bir arada tutacak ve ortak hareket etmelerini sağlayacak idealler arasında dini değerlerin de yokluğu anlamına gelmiş ve böylece Soğdlar yabancı istilalar karşısında büyük ölçüde birleşememişlerdir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Azarnoush, S. ve Grenet F. (2007), Where the Sogdian Magi, *Bulletin of the Asia Institute*, 21, s.159-177.
- Aydınlı, O. (2008), Semerkant, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36, s.481-484.
- Barthold, V.V. (1966), Sogd, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 10, s.736-737.
- Barthold, V.V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yayınları.
- Baykuzu, T. Deniz. (2013), *An Lu –Shan İsyamı ve Büyük Yen Devleti*, Konya: Kömen Yayınları.
- Chavannes, E. (2007), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev.: M. Koç), İstanbul: Selenge Yayınları.
- De la Vaissiere E. (2005), *Sogdian Traders*, Trans. James Ward, Ed. Denis Sinor- Nicola Di Cosmo, Handbook of Oriental Studies-Section Eight Central Asia, Brill Leiden-Boston.
- Eberhard, W. (1942), Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Tarihi, *İÜ Türkiyat Mecmuası*, 7, s. 125-191.
- Enoki, Y.K. (1955), Sogdiana and The Hsiung-nu, *Central Asiatic Journal*, 1, s.43-62.
- Ergüven, İ.H. (2011) *Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl) Metin Çevirisi ve Değerlendirme*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

- Foltz, R. (2006), *İpek Yolu Dinleri*, İstanbul: Medrese Yayınları.
- Frye, R.N. (1965), *Bukhara, The Medieval Achievement*, University of Oklohama Press.
- Frye, R.N. (1993), Sasanian –Central Asian Trade Relations, *Bulletin of the Asia Institute*, 7, s.73-77.
- Frye, R.N. (1998), *Heritage of Central Asia, From Antiquity to the Turkish Expansion*, Princeton Series on The Middle East, Ed. Bernard Lewis – Heath W. Lowry, Markus Wieners Publishers, Princeton.
- Furniss, I. (2009), Unearthing China's Informal Musicians: An Archaeological and Textual Study of The Shang to Tang Periods, *Yearbook for Traditional Music*, 41, s.23-41.
- Grenet, F. Penelope R. (2003), A Reflection of the Hephtalite Empire The Biographical Narrative in The Reliefs of the Tomb of the Sabao Wirkak (494-579), *Bulletin of the Asia Institute*, 17, s.133-143.
- Grenet, F., N. Sims-Williams ve De La Vaissiere E. (1998), The Sogdian Ancient Letter V, *Bulletin of The Asia Enstitute*, 12, s.91-104.
- Groot, D. M. ve Asena G. (2010), *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul: Pan Yayınları.
- Gulacı, Zsuzsanna ve Jason Beduhn, (2016), The Religion of Wirkak and Wiyusi: The Zoroastrian Iconographic Program on a Sogdian Sarcophagus from Sixth-Century Xi'an, *Bulletin of the Asia Institute*, s.1-32.
- Hansen, V. (2012), *Silk Road*, Oxford University Press, New York.
- Hansen, V. ve Xinjiang R. (2013), How the Residents of Turfan used Textiles as Money 273-796 ce, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 213 (2), s.281-305.
- Harmatta, J. (1979), Sogdian Sources For The History of Pre Islamic Central Asia, *Prolegomena To The Sources On The History Of Pre-Islamic Central Asia*, Ed. J. Harmatta, Akademiai Kiado, Budapest, s.153-165.
- Henning, W.B. (1948), The Date of the Sogdian Ancient Letters, *Bulletin of Scholl of Oriental and African Studies*, University of London, 12 (4), s.601-615.
- Henning, W.B. (1965) , A Sogdian God, *Bulletin Of The School of Oriental and African Studies*, University of London, 38, s.242-254.
- Hirth, F. (1917), The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia: Text and Translation Chapter 123 of Ssi- Ssi-Ma Ts'ien's Shı-Ki, *Journal of the American Oriental Society*, 37, s.89-152.
- İbn Havkal. (2014), *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev.: R. Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İkboljon, U. (2023), *Orta Asya'nın İslamlaşma Sürecinde Soğdlular (VII-VIII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kırilen, G. (2015), *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Krippers, K. (1991), Sociolinguistic Notes on the Turfification of the Sogdians, *Central Asiatic Journal*, 35 (1/2), s.67-80.
- Kuzakçı, B. (2022), *Soğd Türk İlişkileri (V-VIII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Maejima, S. (1977), Some Central Asian Words of The Time of the An Lu-shan and Shih Ssu-ming Rebellion, *Toyo Bunko*, No: 35, Tokyo, s.111-122.
- Mori, M. (1984), Sogdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri, *Bellekten*, 47(185), s.339-351.

- Narşahi, (2013), *Târîh-i Buhârâ*, (Ter.: E. Göksu), Ankara: TTK Yayınları.
- Onat A., Orsoy, S. ve Ercilasun, K. (2004), *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Onat, A. (2012), *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2015), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 2, Ankara: TTK Yayınları.
- Özdemir, G. (2019), *Türk Soğd İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Pulleyblank, E.G. (2002), The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times, *Central Asia and Non-Chinese Peoples of Ancient China*, Variorum Collected Studies Series, USA s.411-466.
- Shiratori, K. (1929), The Queue Among the Peoples of North Asia, *Toyo Bunko*, (1929), No: 4, s.1-69.
- Skaff, J. K. (2003), The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan During The Seventh and Eighth Centuries, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, 46 (4), s.475-524.
- Starr, S. F. (2019), *Kayıp Aydınlanma*, (Çev.: Y.S. İnanc), İstanbul: Kronik Yayınları.
- Sümer, F. (2006), *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: TTK Yayınları.
- Türk, S. (2018), *İslam Ordularının Maverâünnehir'de Karluk-Türgeş Sahasında Askerî İlerleyişi ve Dâîlerin Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı.
- Xinru, L. (2011), A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and İslam, *Journal of World History*, 22 (1), s.55-81.
- Walter, M. N. (2006), Sogdians and Buddhism , *Sino-Platonic Papers*, Ed. Victor H. Mair, University of Pennsylvania, s.1-86.
- Zarshenas, Z. (2011), Woman in Some Sogdian Writings, *Central Asiatic Journal*, 55 (2), s.294-302.